

‘घु’ संज्ञा

ડૉ.અમૃતલાલ વી.દેસાઈ

વ્યાખ્યાતા,

મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ, મોતીપુરા, હિંમતનગર

સૂત્રકાર પાણિનિયે પાંચ ઉપદેશો પૈકી ધાતુપાઠ નામના ઉપદેશમાં મૂ વગેરે કેટલાક ધ્વનિઓનો એમના અર્થની સાથે પાઠ કર્યો છે અને આ બધાને મૂવાદયો ધાતવઃ । પા. 1.3.1 એ સૂત્રથી ‘ધાતુ’ એવી સંજ્ઞા આપી છે. એટલે પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીમાં જ્યાં જ્યાં ધાતુ શબ્દ વપરાય, ત્યાં ત્યાં આ ધાતુપાઠમાં પઠિત મૂ વગેરેનો બોધ થાય છે. જે આ ધાતુસંજ્ઞા પામેલો સમુદાય છે, તેમાંના કેટલાક ચોક્કસ ધાતુઓનું લાઘવ પૂર્ણરીતે ગ્રહણ કરી શકાય, એ માટે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, ડિત્, ઝિત્, અનુદાત્તેત્, ઉદાત્તેત્ જેવા વિશિષ્ટ વિભાગો પણ કલ્યા છે, અને એ દ્વારા એકબાજુ આત્મનેપદ – પરસ્મૈપદ વ્યવસ્થા અને બીજી બાજુ પ્રત્યયવિધિ એમ બે કાર્યોનું વિધાન કર્યું છે. આ ઉપરાંત ધાતુપાઠમાં વિભિન્ન તબક્કે ઉપદેશ પામેલા કેટલાંક સ્વરૂપગત ઐક્ય ધરાવતા ધાતુઓની ‘ઘુ’ સંજ્ઞા પણ કરી છે; અને તે દ્વારા અનેક કાર્યો સિદ્ધ થઈ શકે, એવું તન્ત્ર ગોઠવ્યું છે.

અષ્ટાધ્યાયીના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમપાદમાં માત્ર એક જ સૂત્ર દ્વારા ‘ઘુ’ સંજ્ઞાનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ સંજ્ઞાના જે સંજ્ઞીઓ છે, તે ધાતુઓ હોવાથી આ સંજ્ઞાને આપણે ધાતુ બોધક સંજ્ઞા કહી શકીએ. આ સંજ્ઞાનું વિધાયકસૂત્ર દાધાઘ્વદાપ્ । પા. 1.1.19 છે. આ સૂત્રથી સમગ્ર ધાતુમાંથી ઉપલબ્ધ દા રૂપવાળા અને ધા રૂપવાળા ધાતુઓની ‘ઘુ’ સંજ્ઞા કરવામાં આવી છે, આથી તે તે કાર્યોનો વિધિ બતાવતી વખતે માત્ર એક નાનકડી ‘ઘુ’ સંજ્ઞા ઉચ્ચારવાની રહે છે, અને એ સંજ્ઞાથી સંજ્ઞીઓનો બોધ થઈ જતો હોવાથી લાઘવપૂર્વક કાર્યસિદ્ધિ સૂચવી શકાય છે.

પાણિનીય ધાતુપાઠમાં જોતાં જણાય છે કે દા એવું સ્વરૂપ ધરાવાત કુલ છ ધાતુઓ છે. જેમકે,

- (1) ડુદાઞ્ દાને (જુહોત્યાદિગણ)
- (2) દાણ્ દાને (મ્વાદિગણ)
- (3) દોઙ્વખણ્ડને (દિવાદિગણ)
- (4) દેઙ્ રક્ષણે (મ્વાદિગણ)

- (5) दाप् लवने (अदादिगण)
 (6) दैप् शोधने (भ्वादिगण)

धा એવું સ્વરૂપ ધરાવતા ધાતુઓની સંખ્યા માત્ર બે જ છે જેમકે-

- (1) ડુધાન્ ધારણપોષણયોઃ । (જુહોત્યાદિગણ)
 (2) ધેટ્ પાને (ભ્વાદિગણ) ।

આમ, સમગ્ર ધાતુપાઠમાં દા સ્વરૂપવાળા છ અ ધા સ્વરૂપવાળા બે – એમ કુલ આઠ ધાતુઓ છે. હવે આ પૈકી દા સ્વરૂપના દાપ્ અને દૈપ્ એવા જે બે ધાતુઓ છે, તેમની ‘ઘુ’ સંજ્ઞા અભીષ્ટ ન હોવાથી, તેમનો સમાવેશ ‘ઘુ’ સંજ્ઞામાં ન કરવો; એવા ઈરાદાથી સૂત્રકારે ઉક્તસંજ્ઞાસૂત્રમાં અદાપ્ એવું પદ મૂક્યું છે. આથી, હવે સ્પષ્ટ થાય છે કે ધાતુપાઠમાં આવતા દા રૂપવાળા – ચાર અને ધા રૂપવાળા બે-એમ કુલ છ ધાતુઓની ‘ઘુ’ સંજ્ઞા કરવા માટે ઉક્ત સૂત્ર રચવામાં આવ્યું છે. અહીં એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે ‘ઘુ’ સંજ્ઞા માટે સૂત્રકારે કોઈ ચોક્કસ નિમિત્ત કે શરત દર્શાવી નથી. એથી ઉપર્યુક્ત છ ધાતુઓની દરેક સ્થળે ‘ઘુ’ સંજ્ઞા કાયમ રહે છે. આથી રૂપસિદ્ધિ દરમ્યાન જ્યારે જ્યારે ‘ઘુ’ સંજ્ઞાનું ફળ પ્રાપ્ત કરવાનો અવસર આવે, ત્યારે દરેક સ્થળે ‘ઘુ’ સંજ્ઞાનો લાભ લઈ શકાશે.

સૂત્રકારે અહીં સંજ્ઞી તરીકે ‘દાધા’ એવું જે પદ વાપર્યું છે; તે પદમાં પ્રકૃતિ એવો એક વધારાનો શબ્દ ઉમેરવો જોઈએ, એવી વાર્તિકકાર કાત્યાયને ભલામણ કરી છે. એ ભલામણના અનુસંધાનમાં ભાષ્યકાર પતંજલિ એના ગુણ-દોષની કેટલીક ચર્ચા કરે છે. ભાષ્યકાર જમાવે છે તેમ આત્વ પામેલા દા રૂપ અને ધા રૂપની સંજ્ઞા કહી છે, એટલે ધાતુપાઠમાં પઠિત એવા ઉપરના આઠ ધાતુઓ પૈકી દો જેવા ધાતુઓ જ્યારે આત્વ પામશે, ત્યારે જ ઘુ સંજ્ઞક બની શકશે. પરન્તુ જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે ઘણાં બધાં કાર્યો એવાં છે કે ‘ઘુ’ સંજ્ઞા થકી સિદ્ધ કરવામાં આવ્યાં છે; પરન્તુ ત્યાં ઉક્ત ધાતુઓ દા - ધા એવા આત્વભૂત સ્વરૂપમાં નથી. જેમકે- પ્રણિદયતે । અહીં પ્ર + નિ + દે + ઝ + તે એમ દે શબ્દરૂપ છે કે જેની ઘુ સંજ્ઞા થાય, તે અભીષ્ટ છે; છતાં તે આત્વભૂત નથી. અર્થાત્ અહીં ‘દે’ એવું રૂપ છે; ‘દા’ એવું રૂપ નથી.

આ સ્થિતિમાં વાર્તિકકાર સૂચવે છે તેમ પ્રકૃતિ એવું પદ ઉમેરીને સૂત્રમાં દાધાપ્રકૃતયઃ એમ રાખીશું. અને એનો અર્થ દા-ધા ની પ્રકૃતિઓની ઘુ સંજ્ઞા થાય છે, એમ લઈશું, તો ઉપરની સમસ્યા રહેશે નહીં. પરન્તુ આ રીતે અર્થ કરવા જતાં એક શંકા એવી થાય છે કે દા ધા પ્રકૃતિમાં કર્મધારય સમાસ માનવો (એટલે કે દાધાઃ ચામ્ પ્રકૃતયઃ એમ કર્મધારય સમાજ મુજબનો વિગ્રહ કરવો અને તે મુજબ અર્થ લેવો) કે ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ માનવો (એટલે કે દાધાં પ્રકૃતયઃ એમ ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ મુજબનો વિગ્રહ કરવો અને તે મુજબનો અર્થ

લેવો ?) જો કર્મધારય સમાસ લઈએ તો દાઘા પ્રકૃતિઓ એવો અર્થ થતાં અનાત્વભૂત 'દાઘા' ની જ ધુસંજા થઈ શકાશે, આત્વભૂતની થશે નહીં.

આ સ્થિતિમાં ભાષ્યકાર સૂચવે છે તેમ અહીં કર્મધારય કે ષષ્ઠી તત્પુરુષ એકેયનો પ્રયોગ ન માનીને, પ્રકૃતિ એવા શબ્દનો સ્વતંત્ર પાઠ કરીશું અને દા-ધાની ધુ સંજા થાય છે તેમજ તેમની પ્રકૃતિઓની પણ ધુ સંજા થાય છે, એવો અર્થ કરીશું. આમ પ્રકૃતિ ગ્રહણ કરવાથી જરૂરી એવી બધી સ્પષ્ટતાઓ થઈ જાય છે.

વાર્તિકકારે સૂચવેલા પ્રકૃતિગ્રહણના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર ન કરતાં ભાષ્યકાર એક અન્ય ઉપાય તરફ પણ આપણું ધ્યાન દોરે છે. તે એ કે અહીં પ્રકૃતિ એવા શબ્દનું ગ્રહણ કરવું જરૂરી નથી. કેમકે ईदूतौ च सप्तम्यर्थे । पा. 1.1.18 સૂત્રમાંથી અર્થ એવા પદની અહીં અનુવૃત્તિ થાય છે. તેથી એવો સૂત્રાર્થ લઈશું કે દા અને ધા ના અર્થવાચક શબ્દરૂપોની 'ઘુ' સંજા થાય છે; પરંતુ આમ કરવા જતાં રા, રાસ, દાસ વગેરે ધાતુરૂપો કે જે દા - ધા ના અર્થ જેવો જ અર્થ ધરાવે છે- ની પણ ધુ સંજા થવા આવે, કે જે ઈષ્ટ નથી; એમ અતિવ્યાપ્તિ દોષ જોઈને ફરી પાછું પ્રકૃતિ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચે છે.

અને છેલ્લે ભાષ્યકાર સૂત્રકારની રચનાને અખંડ રાખવાને માટે પ્રકૃતિગ્રહણની આવશ્યકતા નકારી કાઢે છે. ભાષ્યકાર જણાવે છે તેમ પ્રકૃતિ શબ્દનું ગ્રહણ કરવાની જરૂર એટલા માટે નથી કે અહીં પ્રકૃતિ એ શબ્દનું ગ્રહણ કરીને જે અનાત્વભૂતોમાં = શીદર્થમાં પ્રકૃતિગ્રહણ થકી 'ધુ' સંજા સિદ્ધ કરવામાં આવે છે, એમ કહો છો; તે વ્યાજબી નથી. હકીકતમાં તો હા, ખા વગેરે ધાતુઓનું ગ્રહણ થાય એટલા માટે અહીં કરવું હોય, તો પ્રકૃતિ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ; એમ કહી પ્રથમ તો ભાષ્યકારે પ્રકૃતિ ગ્રહણનું પ્રયોજન જ બદલી નાખ્યું છે. અને એ રીતે થોડીવાર માટે આ આખીય ચર્યામાં પ્રણિમયતે જેવા પ્રયોગોની સિદ્ધિ માટે પ્રકૃતિ ગ્રહણની આવશ્યકતા છે; એવું પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ આમ કરવા જતાં પ્રતિમિનોતિ જેવામાં પણ નત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે- એમ કહી પ્રકૃતિનું ગ્રહણ કરવાની આખી વાત પડતી મૂકી સૂત્રકારે જે કહ્યું છે; તે જ બરાબર છે; એવું સમાધાન આપ્યું છે.

પાણિનીય અષ્ટાધ્યાયીમાં 'ઘુ' સંજાથી જે કેટલાંક ફળો સૂચવાયાં છે, તેમને ત્રણ પ્રકારમાં વહેંચી શકાય એમ છે. જેમકે-

(1) વર્ણવિકાર/વર્ણપરિવર્તન: 'ધુ' સંજાનો નિર્દેશ કરીને ધાતુની પૂર્વ આવતા ઉપસર્ગમાં વર્ણવિકાર કે વર્ણપરિવર્તનનો વિધિ સૂત્રકારે આપ્યો છે. જેમકે, નેર્ગદનદપતપદધુમાસ્યતિ...ચિનોતિદેઘિષુ ચ । પા. 8-4-17 અર્થાત્ ઉપસર્ગમાં સ્થિત એવા કોઈ નિમિત્ત (એટલે કે ર્ કે ષ) થી પરમાં આવેલા 'નિ' ના નકારને 'ળ'

કાર આદેશ થાય છે; જો આ નિ (=ઉપસર્ગ) નદ, નટ, પત, પદ, ઘુ સંજક ધાતુઓની પૂર્વમાં આવેલ હોય તો. આથી, પ્ર + નિ + દદાતિ જેવાં સ્થળોમાં ઉપસર્ગસ્થ ન ને ન થતાં પ્રણિદદાતિ જેવા પ્રયોગો થાય છે.

(2) આંગિક કાર્યો:-

(ક) 'ઘુ' સંજાનો નિર્દેશ કરીને તે દ્વારા જે અનેક આંગિક કાર્યો સંપન્ન થાય છે તેમાં,

(1) 'ઘુ' સંજક અંગમાં ક્યારેક 'ઈ' તો ક્યારેક 'ઁ' વર્ણનો આદેશ સૂચવ્યો છે. જેમકે આદેશનું સૂત્ર છે: ઘુમાસ્થાગાપાજહાતિસાં હલિ । પા. 6.4.66

આ સૂત્રથી હલાદિ કિત્, ડિત્ આર્ધધાતુક પ્રત્યય પરમાં હોય તો તે 'ઘુ' સંજક અંગને 'ઈ' આદેશ થાય છે. આથી, હવે દા + યક્ + તે જેવાં સ્થળોમાં દા અંગને ઈ થતાં દીયતે એવું રૂપ સિદ્ધ થાય છે. એ જ રીતે ઈર્લિંકિ । પા. 6.4.67 સૂત્ર દ્વારા ઈકાર આદેશ કહેવામાં આવ્યો છે. આ સૂત્ર દ્વારા લિઙ્ પ્રત્યય કે જે આર્ધધાતુક અને કિત્, ડિત્ હોય, તો તે પરમાં રહેતાં 'દા' અંગને ઈત્વ થાય છે. આથી, દા + લઙ્ > ત્, દા + યાસુટ્ > યાસ્ સૂટ્ > સ્ + ત્ એ સ્થિતિમાં 'દા' અંગને ઈત્વ થતાં દેયાત્ જેવાં રૂપોની સિદ્ધિ થાય છે.

(ખ) આ પછી ઘુ સંજક ધાતુઓના એવા અંગને કે જેની અભ્યાસ સંજા પણ હોય, ત્યાં એક સાથે ઈત્વ અને અભ્યાસલોપ એમ બે વિધિ કહેવામાં આવ્યા છે. જેમકે ધ્વસોરેદ્ધાવભ્યાસલોપશ્ચ । પા. 6.4.119 અર્થાત્ હિ અને ડિત્ સાર્વધાતુક પરમાં હોય, ત્યારે ઘુ સંજક ધાતુઓના અભ્યાસનો લોપ અને બાકી રહેલા અંશમાં ઈત્વ થાય છે. આથી દા + લોટ્, દા દા + હિ; - જેવા સ્થળોમાં ઈત્વ અભ્યાસ લોપ થતાં દેહિ, ધેહિ જેવાં રૂપો સિદ્ધ થાય છે. આમ ઘુસંજાના નિર્દેશ દ્વારા બે આંગિક કાર્યો સૂચવાયાં છે.

(3) ઘુ સંજાની પરમાં થતું કાર્ય

આ પછી બીજા એક સ્થળે અન્ય કેટલાક ધાતુઓની સાથે 'ઘુ' સંજક ધાતુઓથી આવેલાં 'સિચ્' પ્રત્યયના લોપનું વિધાન પણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમકે - ગાતસ્થાધુપાભૂમ્યઃ સિચ્: પરસ્મૈપદેષુ । પા. 2-4-77 અર્થાત્ ગા, સ્થા, ઘુ સંજક ધાતુ, પા અને ભૂ ધાતુઓથી પરમાં આવેલા સિચ્ નો લુક્ થાય છે, પરસ્મૈપદમાં. આથી હવે અટ્ દા + સિચ્ + ત્ જેવાં સ્થળોમાં સિચ્ નો લોપ થતાં અદાત્ એવું રૂપ બને છે.

આમ, અષ્ટાધ્યાયીમાં દા રૂપવાળા અને ઘા રૂપવાળા ધાતુઓની જે 'ઘુ' સંજાના ઉચ્ચારણથી છ ધાતુઓના સમુદાય રૂપી સંજી ઉપસ્થિત થાય છે, અને એ રીતે લાઘવ સઘાય છે.